

УДК 069.5 : 94 (477.51) «18-19»

Ірина Синельник

КОЛЕКЦІЯ КУЛЬТОВИХ ПРЕДМЕТІВ У ЗБІРЦІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ. В.В. ТАРНОВСЬКОГО: З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТА ВИВЧЕННЯ

Автор статті прагне дослідити історію формування колекції культових речей з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського і показати шляхи її поновлення від часу створення і до сьогодення.

У фондах Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського (ЧІМ) знаходиться багата колекція культових предметів, що нараховує до 4-х тисяч експонатів. Виготовлені для релігійних потреб і призначені виконувати основну сакральну функцію, вони водночас є зразками мистецтва, охоплюють період від давньоруських часів до початку ХХ ст., і представляють наукову та історичну цінність.

Колекція зібрана у кінці ХІХ – в першій половині ХХ ст. і знаходилася спочатку у сховищах кількох музеїв міста (Музей українських старожитностей ім.В.Тарновського, Музей Чернігівської губерньської вченої архівної комісії і власне Музеї культів), а в 1925 р. увійшла до фондів Чернігівського державного музею.

Культові предмети з даного зібрання не раз привертали увагу багатьох дослідників (Дроздов В., Зайченко В., Арендар Г., Светачова І. та ін.)¹. Однак переважно вивчалися окремі групи музейних експонатів, наприклад, гапти, пам'ятки золотарства чи металевої пластики. Автор прагне простежити та з'ясувати хронологію та формування колекції культових предметів з фондів ЧІМ в цілому, визначити основні напрямки її вивчення, а також проаналізувати основні складові збірки та джерела її поновлення.

У збірці українських старожитностей Василя Тарновського, сформованій у 70–90-х рр. XIX ст., кульгові речі були представлені у незначній кількості. Здебільшого це були стародруки та ікони. Як відомо, колекціонер найбільше цікавився пам'ятками козацьких часів.

А ось Музей вченої губернської архівної комісії, заснований 1896 р., навіть мав відділ пам'яток церковної старовини. Описуючи колекцію музею 1902 р., краєзнавець Г. Вакуловський підкреслював, що увагу відвідувачів привертала велика кількість речей православного культу. Серед них – антимінси, плащаниці, хрести, ікони, шлюбні вінці, убрання священників майже 500 експонатів, датованих XVIII–XIX ст.²

Дослідник П. Добровольський описав 315 експонатів відділу: характеризував, частково їх зовнішній вигляд, техніку виготовлення, з'ясував джерела надходження до музею. Зокрема, деякі музейні предмети були випадковими знахідками. Так, дерев'яну фігуру ангела виловлено у р. Десні біля с. Радичів. Інші речі були передані з місцевих церков або подаровані. У 1898 р. як дар музею отримав колекцію мідних хрестиків та ікон від предводителя Новгород-Сіверського дворянства князя В.Голіцина³.

Повноцінне формування кульгової колекції розпочалося вже на початку XX ст. Це сталося після заснування місцевою духовною консисторією з метою уникнення втрат старовинних церковних речей Чернігівського єпархіального давньосховища – суто релігійного музею. Справжнім стимулом до поживлення збирацької роботи стало проведення у місті XIV Археологічного з'їзду і підготовка виставки до цієї події. Церковний розділ готував викладач словесності духовної семінарії Володимир Дроздов (1879 – 1932), який очолив єпархіальне давньосховище, а потім став завідувачем музею культів⁴. В.Дроздов розгорнув активну пошукову та збирацьку діяльність – організував дві експедиції у населені пункти північних повітів, в яких краєзнавці обстежили 7 монастирів, 150 церков і відібрали для музею до 500 експонатів⁵.

У 1908 р. на виставці, присвяченій XIV Археологічному з'їзду, було представлено у етнографічному та розділах старожит-

тностей, рукописів, стародруків і власне церковної старовини 700 музейних предметів з Чернігівського єпархіального давньосховища. Іншу велику виставку працівники музею підготували 1911 р. до приїзду у Чернігів російського імператора Миколи II. У ризниці Троїцько-Іллінського монастиря демонструвалися найцікавіші експонати музею за період XII–XVII ст. – ікони, антимінси, плащаниці, хрести, дарохранильниці та ін.

Із встановленням радянської влади, яка в духівництві та церкві вбачала не лише ідейного опонента, а й класового ворога, музейна робота набуває антирелігійного спрямування. У 1921 р. колекція Чернігівського єпархіального давньосховища стає підґрунтям для створення Музею культів, який розміщувався на вулиці Магістратська, 4. Тоді використовували практику передачі до Музею культів церковних речей з інших сховищ міста.

На початку 1924 р. музей налічував майже 4 тисячі експонатів, серед яких найчисельнішими були групи стародруків та рукописів, тканин, металевої пластики та іконопису⁶. Як спробу широкого використання музейних матеріалів в освітній роботі організовувалися тоді антирелігійні виставки. На одній з перших – «Релігія чи наука?» згідно звіту Чернігівської губполітпросвіти за 1924 р. було представлено більше 500 експонатів (ікони, хрести, стародруки, а найцікавіше для відвідувачів – мумія з Воскресенської церкви м. Седнева). Чотири розділи виставки надавали наукове пояснення походження світу та людини, розповідали про виникнення релігії, її основні догми, таїнства і чудеса⁷.

У 20–30-х рр. XX ст. у зв'язку з масовим закриттям церков та монастирів колекція культових предметів музею почала активно поповнюватися. Якщо у червні 1923 р. циркуляр НКВС УРСР зобов'язував місцеві органи влади подати відомості про закриті церкви, монастирі та інші культові установи, що складали пам'ятки архітектури, а також культові предмети художньо-історичного значення, то у травні 1925 р. НКВС надає працівникам музейних установ республіки «право взяття на особовий облік культових предметів, цінних у художньому і науковому відно-

шенні, а також право вилучення вказаних предметів..., якщо їх уживання не пов'язане з нагальними потребами культури»⁸.

Саме на такий складний час припадають перші серйозні наукові студії предметів культової колекції, зроблені співробітниками музею. У 1928 р. опублікована праця В.Дроздова «Датоване культове срібло XVII ст. у Чернігівському державному музеї»⁹, що має характер каталогу золотарських пам'яток, вилучених з церков та монастирів. Автор, згодом звинувачений у «войовничому атеїзмі» і звільнений з музею, спираючись на реєстр музею, описав 26 виробів цінної збірки літургійного срібла, класифікував за видами і дав фаховий опис кожної речі – Євангелій, потирів, хрестів, гробниць. Як зазначає В.Дроздов, культове срібло у XVII–XVIII ст. з колекції музею свого часу передавалося до православних храмів від військової та полкової старшини, представників вищого духовенства, приватних осіб із зазначенням офірувача та року пожертви. Серед зібраних речей рідше зустрічаються предмети з штампами майстерень або іменами майстрів. І зовсім винятковими є вироби з докладним позначенням майстра, місця і часу виробництва¹⁰.

Визначним у справу збереження пам'яток культурної спадщини у 1930-х рр. є внесок колективу музейників на чолі з директором Ванштейном М. Тоді на Чернігівщині розпочалася кампанія по вилученню церковних дзвонів на потреби індустріалізації. Їх відверте знищення виправдовувалося потребами соціалістичних перетворень. Розуміючи історичне значення пам'яток, Ванштейн М. пропонував не знімати дзвони зі Спасо-Преображенського та Борисо-Глібського соборів, оскільки це могло призвести до руйнування унікальних архітектурних пам'яток, зберегти всі дзвони Єлицького монастиря і забезпечити охорону найцінніших пам'яток ливарства в соборах округи¹¹. На жаль, до його слушної наукової аргументації не прислухалися.

У результаті наполегливої боротьби співробітників музейного закладу з органами влади у 1929–1930 рр. збірку Чернігівського державного музею поповнили 4 дзвони XVII ст., 8 – XVIII ст. У щорічному звіті музею наголошувалося, що всі дзвони – ви-

датні пам'ятки ливарства і їх, за винятком «Потьомкінського» з дзвіниці Спасо-Преображенського собору, вдалося врятувати¹². Музею стали підпорядковуватися як архітектурні окремі споруди, так і деякі чернігівські храми.

У роки війни з музею на Схід країни було евакуйовано близько 30 тисяч найбільш цінних експонатів. Інші залишилися у Чернігові без особливого нагляду. Під час пожежі, яка сталася після бомбардування міста, інспектору у справах архівів, музеїв та заповідників С. Екземплярівському вдалося врятувати низку експонатів, серед яких – унікальна ікона Єлицької Богородиці з видами Чернігівської фортеці XVII ст.¹³. У роки окупації вона знаходилася в діючому Спаському соборі, а після визволення Чернігова знову повернулася до музею.

У післявоєнні роки тривалий період виставкова, експозиційна та науково-дослідна діяльність співробітників музею була спрямована на висвітлення подій Великої Вітчизняної війни, успіхів п'ятирічок з обов'язковим наголошенням на керівній ролі комуністичної партії¹⁴, тому у переліку лекцій та у створених експозиціях місця для культових речей не вистачало. Робота історичного музею ґрунтувалася на принципах атеїзму, який «формував у радянських людей непримиренність до будь-яких форм чужої ідеології, зокрема, релігії»¹⁵. При ознайомленні з темою «Введення та поширення християнства у Київській Русі» в експозиції музею відвідувачам пропонувалася Ленінська оцінка класового характеру релігії, розкривалася її антинародна сутність, демонструвалися предмети релігійного культу, зразки храмового фрескового живопису, документи про діяльність православних монастирів¹⁶. Тож, зрозуміло, переважна більшість експонатів колекції культових предметів у 50–80-х рр. XX ст. знаходилися у фондах і були недоступна для широкого загалу.

Щоправда, у монографічних дослідженнях, присвячених розвитку мистецтва чи ремесел, зустрічаються характеристики культових речей з ЧІМ. Так, увагу науковця М.Петренка, що займався вивченням українського золотарства XVII–XVIII ст., привернули увагу п'ять анонімних срібних оправ, датованих

другою половиною XVII ст.¹⁷ Автор зазначає, що за композицією оздоблення та характером прикрас вони дуже близькі між собою, хоча кожна річ має свої особливі риси. Чернігівські майстри працювали у техніці карбування, тому дуже рідко у їх виробих зустрічається прорізний орнамент. Ще одна особливість робіт чернігівських золотарів – широке використання рослинних мотивів місцевої флори (оздоблення дубовим листям або вінковим плетивом з плодами винограду бордюрів оправ книг, заповнення трав'яним орнаментом міжсюжетного простору)¹⁸. До літургійних виробів із срібла зацікавленість дослідників спостерігається і сьогодні. У кінці 80–90-х рр. XX ст. з'являється науковий інтерес і до інших груп речей з культової колекції, що пов'язано з духовним відродженням суспільстві, відзначенням 1000-ліття хрещення Русі та 1000-річчя Чернігівської єпархії. Так, Г. Арендар досліджувала срібні оправки напрестольних Євангелій XVII–XIX ст. з музейної колекції, вивчала вироби із срібла гданських і вроцлавських майстрів, серед яких є й культові речі.

Євангелія, як невід'ємний атрибут священної частини церкви – престолу, прийнято оздоблювати виключно сріблом або золотом. Також використовувалося коштовне, дорогоцінне каміння. Нині у фондах ЧІМ нараховується 53 Євангелія у срібних оправках (київського, львівського та московського друку), що надійшли до музею у 1920-х рр. і репрезентують роботи українських, російських та західноєвропейських майстрів. На жаль, на жодному з виробів українських золотарів немає тавра, всі вони анонімні¹⁹, тоді як роботи західноєвропейських золотарів можна ідентифікувати за таврами, якими позначені речі.

У ЧІМ знаходяться 13 світських та сакральних виробів вроцлавських майстрів, датованих 1685–1745 рр.²⁰. Серед них – оправа на Євангеліє московського друку 1681 р., виконана у Вроцлаві на замовлення чернігівського полковника В.Дуніна-Борковського²¹. Збірка музею також налічує і 15 виробів майстрів з Гданська. До культової колекції належать потир (інв. № И-2555), зроблений для В. Дуніна-Борковського, та оправа Євангелія (інв. № Ал.-179), виготовлена за кошти чернігівсько-

го міщанина Власія Н.²². Безпомилково визначити польське походження витворів допомагають тавра, що засвідчують якість і пробу срібла, вказують на імена майстрів.

На восьми оправах вирізані написи, які свідчать про час і місце виготовлення, ім'я вкладника, для якої церкви вони зроблені. Особливу цінність представляють оправи, на яких відтворені герби власників і офірувачів книг: Лазаря Барановича, Якова Лизогуба, Василя Дуніна-Борковського, Василя Полуботка (№ Ал. 176, 183, 185, 210, 222, 226)²³.

Автор зазначених історико-мистецьких розвідок про скарби культових предметів Г. Арендар характеризує найбільш цікаві оправи Євангелій з Густинського і Троїцько-Іллінського монастирів, Спасо-Преображенського та Борисо-Глібського соборів, які подаровані представниками козацької старшини, духовенства, визначними громадськими діячами. Короткий огляд музейної збірки Євангелій, як важливої складової колекції культових предметів, дає уявлення про розвиток золотарства та естетичні смаки українців XVII–XIX ст.

Значний інтерес у дослідників викликає срібна карбована шати кіота чернігівської ікони Іллінської Богоматері (інв.№ И-2710), що є видатною пам'яткою українського золотарства доби бароко і виготовлена на замовлення гетьмана Івана Мазепи²⁴. Ікона написана 1658 р. живописцем Григорієм Дубенським, а в 1695 р. до неї створена шати. Зараз вона зберігається в музеї у розібраному вигляді.

Мистецтвознавець А. Адруг разом з Г. Арендар вивчили матеріал і техніку виготовлення шати, проаналізували загальну іконографічну схему карбованих зображень й іконографію окремих композицій, прослідкували історію існування та реставрації пам'ятки впродовж трьох століть. Науковці зробили висновки, що автором задуму іконографічної композиції (а вона дуже близька до «Руна орашеного» чернігівського видання 1696 р.) міг бути ігумен Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович²⁵. Ім'я майстра невідоме, та достеменно можна говорити про його досконале володіння різними ювелірними

техніками але відмінну обізнаність з традиціями українського і західноєвропейського мистецтва.

Релігійні книги становлять чисельну групу в колекції стародруків, яка налічує 259 одиниць зберігання²⁶. Книги, що надійшли до ЧІМ з Чернігівського єпархіального давньосховища, місцевої духовної семінарії, надруковані кириличним шрифтом в 17 друкарнях України (Київська, Чернігівська, Почаївська, Львівська), Росії, Білорусі. Переважна частина потрапила до музею з колекції В.Тарновського, який купував їх у торговців старожитностями. Більше половини стародруків – богослужебні. Особливою гордістю музею є Острозька Біблія (1581 р.), яку пожертвував духовній семінарії чернігівець Ілля Лизогуб²⁷. Помітний внесок у вивчення стародруків зробив І.Ситий²⁸. Зважаючи на літературну та релігійну цінність пам'яток, можна говорити про приналежність літургійних стародруків до двох колекцій.

Поза увагою дослідників не залишилися і речі церковного вжитку, виготовлені з тканин і прикрашені гаптуванням або вишивкою – одяг православних священників, предмети, що використовувалися під час літургії.

У музеї зберігається 281 пам'ятка гаптування. Окрім 28, всі є релігійними: це фелони, епатрихілі, поручі, палиці, воздухи, плащаниці та ікони. Хронологічні рамки їх побутування – друга половина XVII – кінець XIX ст. за винятком однієї пам'ятки, датованої XVI ст. Левова частка пам'яток надійшла до ЧІМ з музею культів. Первісні джерела надходження встановити важко, оскільки старі інвентарні книги не збереглися. Перша завідувачка відділу ЧІМ – Музею народно-декоративно мистецтва – В. Зайченко уклала ґрунтовний каталог гаптів ЧІМ²⁹. Автор називає кожну річ, подає її опис і датування, детально характеризує гаптовану композицію, матеріал, техніку виконання, джерело надходження. Науковий інтерес у дослідниці викликали і датовані гапти з колекції ЧІМ, використання релігійних мотивів у тематичних композиціях³⁰⁻³¹.

Серед предметів культової колекції окрему групу становлять твори дрібної пластики. Попередній аналіз групи речей культового призначення з недорогоцінних металів (мідь, латунь, бро-

нза, свинець) здійснила І.Светачова³². У музеї знаходяться 55 хрестів та 82 ікони. Всі пам'ятки виконані у техніці литва, мають гравійований чи карбований декор, датуються переважно XVIII ст. Сформована ця група пам'яток на основі пожертв приватних осіб. Культова пластика давньоруських часів була представлена і в колекції В. Тарновського (археологічні знахідки з Княжої Гори біля Канева). Науковець В. Пуцко виділив кілька її типів: дрібна кам'яна пластика, бронзові хрести-енколпіони, хрести-тільники, металеві ікони, амулети-змійовики³³.

Колекція культових предметів із збірки ЧІМ, яка презентує церковне мистецтво від давньоруських часів до початку XX ст., є надзвичайно цікавим об'єктом для вивчення. Вона достатньо досліджена істориками та мистецтвознавцями, які працюють безпосередньо в музеї і зробили помітний внесок до наукових студій, присвячених дослідженню храмових речей. Збережені у ЧІМ культові предмети можуть стати цінним джерелом для окремих студій з історії релігії і церкви на Чернігівщині та в Україні.

1. Див.: Дроздов В. Датоване срібло XVII ст. у Чернігівському державному музеї // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / За ред. М. Грушевського. – К., 1928. – С. 325–340; Зайченко В. Гаптовані ікони XVIII–XIX ст. // Родовід. – 1999. – Ч. 17. – С. 41–47; Його ж В. Преподобний Антоній і Феодосій у гаптуванні // Народне мистецтво. – 2000. – № 3-4. – С. 54–57; Арендар Г. Гданське срібло у зібранні Чернігівського історичного музею // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2002. – Вип. 2 – С. 72–75; її ж Церковне срібло Чернігівщини козацької доби // Культовые памятники в мировой культуре: археологический, исторический и философский аспекты: V Международная Крымская конференция: Тезисы докладов и сообщений. – Севастополь, 2003. – С. 3–4; Светачова І. Колекція мідної культової пластики Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського // Скарбниця української культури: Матер. ювіл. наук. конф., присв. 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського. – Чернігів, 1996. – С. 37–38.

2. Линюк Л. Музей губернської вченої архівної комісії // Родовід. – 1996. – Ч. 2 (14). – С.40.

3. Описание исторического музея Черниговской губернской ученой ар-

живной комиссии. – Ч. I. Церковные древности и предметы христианского культа // Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. . – Вып. 6 – С. 1–88.

4. Див.: Ісаєнко О., Мудрицька В. Історії Чернігівського єпархіального давньосховища // Родовід. – 1996. – Ч. 2 (14). – С. 60.

5. Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 14. – Прибавление. – С. 589–590.

6. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 1862. – Арк. 283.

7. Там само – Спр. 1850. – Арк. 13.

8. Ткаченко В. Охорона пам'яток церковної старовини на Чернігівщині у 20-ті роки // 1000 років Чернігівській єпархії: Тези допов. церковн.-істор. конф. – Чернігів, 1992. – С. 114–116.

9. Дроздов В. Вказ. праця. – С. 325–340.

10. Там само. – С. 326.

11. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні (1917 – 1941 рр.). – К., 1995. – С. 118.

12. Там само. – С. 120.

13. Чернігівщина красензавча: Календар 2005. – К., 2004. – С. 358–360.

14. ДАЧО. – Ф. Р 2124 – Оп. 1. – Спр. 374– Арк. 3.

15. Светачева И. Элементы атеизма в экспозиции дооктябрьского периода Черниговского исторического музея // Тезисы Черниговской обл. конф. посвященной 90-летию Черниговского исторического музея. – Чернигов. – 1986. – С. 40.

16. Там само. – С. 42.

17. Петренко М. Українське золотарство XVI – XVII ст. – К., 1970. – 205 с.

18. Там само. – С. 82.

19. Див.: Арендар Г. Срібні оправы Євангелій XVII- XIX століть // Родовід. – 1996. – Ч. 2 (14). – С. 83–90.

20. Арендар Г. Вроцлавське срібло з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури. – Чернігів. – 2005. – Вип. 5 – С. 7–9.

21. Там само. – С. 7.

22. Арендар Г. Гданське срібло в зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2002. – Вип. 2

23. Арендар Г. Срібні оправы Євангелій XVII–XIX ст. – С. 84
24. Пуцко В. Мазепина срібна шати у Чернігові // Родовід. – 1996. – Ч. 2 (14). – С. 112–116.
25. Адруг А., Арендар Г. Видатна пам'ятка золотарства // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 48.
26. Див.: Ситий І. Духовний заповіт поколінь // Деснянська правда. – 1991. – № 140. – 24 трав. – С. 4.
27. Драгоценный дар // Черниговские епархиальные ведомости. – 1884. – № 7. – С. 329.
28. Ситий І. Колекція стародруків Музею українських старожитностей ім. В.Тарновського // Скарбниця української культури. – Чернігів, 1996. – Вип. 1 – С. 39–45.
29. Зайченко В. Гапти XVII–XIX ст. у збірці Чернігівського історичного музею. – Чернігів. – 1991. – 28 с.
30. Див.: Зайченко В. Датовані гапти з колекції Чернігівського історичного музею // Образотворче мистецтво. – 1990. – № 2. – С. 16–19.
31. Див.: Зайченко В. Преподобний Антоній та Феодосій у гаптуванні // Народне мистецтво. – 2000. – № 3–4. – С. 54–57.
32. Светачова І. Колекція мідної культової пластики Чернігівського історичного музею ім.В.Тарновського // Скарбниця української культури – Чернігів, 1996. – С. 37–38.
33. Пуцко В. Мистецькі старожитності колекції В.Тарновського в історії культури Русі-України XII–XIII ст. // Скарбниця української культури – Чернігів, 1996. – С. 76–82.

Iryna Synelnyk

**THE COLLECTIONS OF RELIGIONS SUBJECT FROM
CHERNIHIV HISTORICAL MUSEUMS BY V.V. TARNOVSKY**

The author selects religions subject as a special collections. The process of formation and investigation is described from end of the 19-th century – beginning the 20-rh century up to now deys. In article aspires to investigate a history of forming a collection of cult things in funds of the V.V.Tarnovskyi Chernigiv historical museum and to show a way of its updating from time of creation up to today.